

**ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ
ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ
ԻՍԿԱԳԻՐԸ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼՈՒ ԱՌՆՁՈՒԹԵԱՄԲ**

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

Պատմաճայր Մովսէս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց (սրբագրեալ վերտառութեամբ՝ Պատմութիւն Հայոց Մեծաց) երկը բովանդակող ամբողջական հնագոյն ձեռագիրը, որ ներկայումս պահուած է Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում իբրեւ ձեռ. Հմր. 2885, ընդօրինակուած է ԺԴ. դարում՝ եւ պատկանում է Խ (խառնուրդ) ձեռագրախմբին, այսինքն՝ հին մասը Ա խմբին է պատկանում, նորը՝ Տ խմբին²: Այդ նշանակում է, թէ հեղինակի ժամանակներից մինչեւ մեզ հասած վերոյիշեալ ձեռագիրը՝ Պատմութիւն Հայոց Մեծացը բազմակի ընդօրինակումներից է անցել, տասնեակ գրիչներ ու սրբագրող-խմբագիրներ ունեցել եւ նոյնքան անգամ ենթակայ եղել գիտակցուած կամ ակամայ միջամտութիւնների ու փոփոխութիւնների: Թէկուզ միայն գրիչների վրիպելու կարելիութիւնը բաւական է, որ բնագրագէտները այսօր եւս շարունակեն երկն ընդմիջարկութիւններից ազատելու, սխալագրութիւնները բացայտելու եւ հեղինակային իսկագիրը վերականգնելու մտահոգութիւն ունենալ:

Հիմքեր կան պնդելու, թէ Խորենացու երկը միւս պատմագրքերից աւելի ենթակայ պիտի լինէր ընդօրինակում-էթարմացումներին, որովհետեւ տեւականօրէն ազգային պատմութեան ձեռնարկ է եղել՝ հետեւաբար իր վրայ կրել նորանոր սերունդների ըմբռնումների ու ճանաչած նորմերի կնիքը: Օրինակ, Բագրատ Հայ կամ Աթենացի անունով վաղ միջնադարում ապրած մի անձնաւորութիւն՝ առ Սուրէն անունով իր հայաստանցի բարեկամը յղած թղթում, նրան կոչ է անում որդիներին պատմել ազգային պատմութեան այն դրուագները, որ նկարագրուած ենք գտնում Խորենացու մօտ³: Այդ նշանակում է թէ Պատմաճայր երկը յիշաւի ձեռնարկային կիրառութիւն էր ստացել, ճանաչելի դառնալով Հայաստանից դուրս ապրող հայութեան միջավայրում եւս:

Խորենացիագիտութեանը այսօր ծանօթ է Պատմութիւն Հայոց Մեծացի շուրջ 50 ձեռագիր ընդօրինակութիւն ու պատահիկ-պահպանակ, երկի շուրջ 15 հրատարակութիւն եւ վերահրատարակութիւն: Կատարուել եւ կատարուում են ոչ քիչ թուով թարգմանութիւններ⁴: Այնուամենայնիւ այդ երկը այսօր էլ կարօտ է մանր ու մեծ բնագրագիտական բազում ճշգրտումների, սրբագրութիւնների ու վերականգ-

նումները: Արդէն ասացինք, որ Հնագոյն ամբողջական ձեռագիրը ժ.Պ. դարից վաղ չէ:

Ինչ վերաբերում է եղած հրատարակութիւններին, ապա դրանց մէջ առաւել գիտական ու նախընտրելին Ստեփանոս Մալխասեանցի խմբագրութեամբ, Մանուկ Աբեղեանի եւ Սէթ Յարութիւնեանի աշխատութեամբ 1913ին Տփղիսում լոյս տեսածն է: Կազմողներն ու խմբագիրը ոչ-պատահականօրէն չեն կամեցել իրենց հրատարակութիւնը «քննական» կամ նոյնիսկ «գիտական» որակել, որովհետեւ պարզորոշ տեսել եւ ազնուօրէն արձանագրել են, թէ իրենց հաւաքած ձեռագրական «բոլոր ընթերցուածները մի անգամից աչքի առաջ կարելի է ունենալ՝ աւելի ճիշտ կերպով կարելի է բնագիրը վերակազմել. եւ այժմ իսկ տեսնում ենք, որ շատ ընթերցուածներ պէտք էր բնագրի մէջ դնել, որ մենք ծանօթութիւնների մէջ ենք առել, կամ ընդհակառակն»⁵:

«Աւելի ճիշտ ... վերակազմելու» ենթակայ բնագիրը ամենեւին անհարկի է «քննական բնագիր» որակել, ինչպէս այդ կատարուած է Խորենացու 1991ին Երեւանում նմանահանութեամբ վերատպուած, բայց խմբագիր Մալխասեանցի անունը մոռացած տիտղոսաթերթում⁶: Ի լրումն նախորդի, այս նոր հրատարակութեանը իբրեւ յաւելուած կցուած են Աշոտ Սարգսեանի հաւաքած 10 ամբողջական եւ 10 միաւոր պատառիկի ընձեռած ընթերցումները՝ համեմատելով Աբեղեանի եւ Յարութիւնեանի տողատակերի հետ: Սա, հարկաւ, նախնական աշխատանքի կարեւոր լրացում է, որ կոչուած է օժանդակելու բնագիրը վերակազմելուն: 1913ի հրատարակութեան երախտաւորները նոյնիսկ յայտարարում էին, թէ «մեր աշխատանքի մէջ կարեւորը, կարծում ենք, ոչ այնքան բնագիրն է, որքան ընթերցուածները»⁷: Նման պարագաներում յետին թուով այն «քննական» որակելը կատարելիք աշխատանքը չպատկերացնել եւ հայագիտութեան նոր սերնդին կամաւոր մոլորութեան մատնել է նշանակում:

Հայագէտը, մասնաւորապէս՝ խորենացիագէտ Հայագէտը պարտաւոր է աշխատանքային մեկնակէտ ունենալ Աբեղեանի եւ Յարութիւնեանի «Յառաջարանի» եզրակացութիւնը, թէ «բնագրի վերակազմելը չի կարող մի մարդու գործ լինել. դրա վրայ գեռ շատերը պիտի աշխատեն. եւ կարծում ենք, այսուհետեւ ուրիշները հեշտութեամբ կարող են վերակազմել բնագիրը՝ ի նկատի ունենալով ոչ միայն մեր տուած ընթերցուածները, այլ եւ ուրիշ աղբիւրներ, եւ ամէն մի հատուածի համար առանձնապէս ուսումնասիրութիւն անելով»⁸: Զեռագրական խմբերի առաջացման պատճառներին եւ ժամանակին անդրադառնալիս, Աբեղեանը ամփոփում է. «Կան ձեւեր, որ մի խմբի մէջ աւելի հարազատ են պահուած, ուրիշ ձեւեր էլ ուրիշ խմբի մէջ: Դա

արդէն բնագիրը վերականգնելուն է վերաբերուած, որ իմ նպատակից դուրս է»¹⁰ (ընդգծումը մերն է - Պ.Մ.):

Ստորեւ, հարիւրամեայ այդ պատուիրանը կիրառելուց առաջ, արձանագրենք, որ բնագրագէտ-խորենացիագէտները դեռ պիտի շարունակեն Պատմութիւն Հայոց Մեծացի ամբողջական կամ հատուածական ձեռագրերի ու պատառիկների պրպտումը եւ վերծանում-հրապարակումը: Գուցէ անսպասելի կամ նոյնիսկ անհասկանալի է մասնագիտական շրջանակում արձանագրել, թէ Մատենադարանի նմանահանութիւն-վերահրատարակութեան յաւելուածային ընթերցումների մէջ չի ընդգրկուած նոյն հաստատութեան 1871ին գրուած Հմր. 10.000 ձեռագիրը¹¹, որն օժտուած է ոչ քիչ տարընթերցումներով: Հաւանաբար վրիպած կամ հասու չեղած կը լինեն այլուր գտնուող ուրիշ ձեռագրեր եւ: Սպասելիքներ կան տարրեր հաւաքածուներում պահպանուող հատակոտորներից՝ առանձին կամ պահպանակի տեսքով, որոնց գիտական նկարագրութիւնն ու ճանաչումը երկար ժամանակ պահանջող գործ է, ինչպէս որ ապագայ տեխնիկական միջոցների կատարելագործմանն է թողնուած այսօր արդէն յայտնի կրկնագրերից շատերի ուսումնասիրութիւնը:

Մենք տարիներ առաջ առիթ ենք ունեցել ասելու, թէ «որպէս Հեղինակ տարուբերուելով երեքից աւելի դարերի արանքում, Խորենացին իբրեւ աղբիւր շատ յաճախ չփոթուեց նրան իսկ աղբիւր ծառայած նիւթերի հետ, որով եւ մթազնուեց Պատմաճօր երկի առկայութեամբ պայմանաւորուած բնագրական իրողութիւնների վերհանումը ետխորենացիական մատենագրութեան մէջ»¹²: Բայց վաղուց եւ արդարացիօրէն նկատուած է, թէ Խորենացու ընթերցուածոց հնութեան համար ի խորհուրդ կրնային կոչուիլ հին պատմագրութիւնք, որոնք կամ Խորենացուց աղբիւր եղած են եւ կամ գայն իրենց աղբիւր ունեցած են, զոր օրինակ Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Յովհ[աննէս] Կաթ[ողիկոս], Անանուն ժամանակագիր, Թովմ[ա] Արծրունի, Մխիթար Անեցի եւ այլն»¹³:

Շարունակելով Հայագէտներ Նորայր Բիւզանդացու¹⁴ եւ Հ. Ներսէս Վ. Ակինեանի նախանշուած մեթոդով Խորենացու Պատմութեան բնագրական հետքերի պրպտումը, մենք, ի թիւս այլ երկերի, անուն առ անուն յիշատակել ենք վարքագրական-վկայաբանական վեց յուշարձան¹⁵, որոնք ունեն բառացի քաղումներ Խորենացուց եւ չեն ընդգրկուած 1913ի հրատարակութեան համեմատութեան առնուած նիւթերի ցանկում: Այժմ պիտի փորձենք այդ յուշարձաններից երկուսից բերուող մի քանի բնութագրական քաղումներով խորենացիագիտութեան համար ակնառու դարձնել նրանց բովանդակած ընթերցումների կարելորութիւնը:

Ա. «ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»

Դ. դարու Հայոց կաթողիկոս Ասպուրակէսին յաջորդած Սահակ Պարթեւի եպիսկոպոսապետութիւնը ներկայացնելիս, Խորենացին Պատմութիւն Հայոց Մեծացի Գ. գրքի խթ. գլխում թուարկում է նրա նախնիներին եւ ապա աւելացնում. «Սա ամենայն առաքինութեամբ Հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ առաւելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուղէից, արք կրօնաւորք, խարազնագետք, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր գկանոն, որպէս գայնս որք յանապատսն էին»¹⁶: Մեր ընդգծած «ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուղէից» միջանկեալ նախադասութիւնն ու «երկաթապատք» բառը բովանդակային այլընթերցում չունեն. եղածը քերականական կամ շարահիւսական է, բայց գերազանցապէս սխալագրութիւն¹⁷:

Սակայն բանասիրութեանը վաղուց է յայտնի, որ Սուրբ Շուշանիկի Վկայարանութեան մէկ ձեռագրով յայտնի Համառօտ խմբագրութեան առաջին Հատուածը քաղուած է Խորենացու երկի Գ. գրքի խթ. եւ ծագլուխներից¹⁸, եւ մեզ այստեղ գրադեցնող Խորենացու խօսքերը վկայարանութեան տեքստում քաղուած են բառացի, սակայն՝ մէկ էական տարբերութեամբ. Վկայարանութեան մէջ չկան ընդգծուած «ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուղէից» եւ «երկաթապատք» միաւորները:

Նախ փորձենք ճշտել, թէ մասնագէտները ինչպէս են Հասկացել կամ մեկնարանել բնագրի այդ մասը: «Ըստ մայրաքաղաքացն սպուղէից» արտայայտութիւնը թարգմանիչներից շատերն ընկալել են միակերպ՝ «մայրաքաղաքների Սպուղէների նմանութեամբ»¹⁹, «sledovali primeru stolichnikh Spudeev»²⁰, «skhodnikh so stolichnimi spudeiamis»²¹, «the Spudaioi of the capital»²² եւլն.: Նրանք իրաւացիօրէն «Սպուղէից» եզրը (ուղղ. Սպուղէք) սերել են յունարէն σπουδαίοι - փութաջաններ, նախանձայոյցներ բառից եւ նոյնացրել «ակումիտների» (արթմնիների, արթունների կամ անքունների) միարանութեան Հետ:

Թարգմանութեան ինքնատիպութեամբ է օժտուած Խորենացու երկի վենետիկեան Հայերէն-Փրանսերէն Հրատարակութիւնը՝ «sous la règle de l'ordre des grands couvents Spoudées»²³ (այսինքն՝ «Սպուղէներ մեծ միարանութիւնների կանոնքի Համաձայն»): Բնագրի նման ընկալում ունի նաեւ Փրանսերէն վերջին նորացուած Հրատարակութիւնը. «à la façon des Spoudaïoi des grands monastères»²⁴ (այսինքն՝ «ըստ նմանութեան մեծ վանքերի սպուղէների»):

Յիրաւի, հակառակ թարգմանիչներու մեծ մասի միաձայնութեան, «ըստ մայրաքաղաքացն սպուղէից» կապակցութեան «մայրաքաղաքը» յունարէն «μητροπόλις»ի «մայրափանք» իմաստի պատճէնումն է, որ վկայուած է այլ աղբիւրներով եւս: Ահաւասիկ մէկ օրինակ *Կանոնք Սրբոյն Սահակայ Հայրապետի* բնագրից. «Գ. Եւ պաշտաւն սաղմոսերգութեանն անխափան լիցի ի տուրնջեան եւ ի գիշերի, ըստ աւրինակի մայրաքաղաքացի հաւրն հովուապետի. զի ամենայն ումեք չէ աւրեն եւ իշխանութիւն յապաղել զայն կարգ պաշտաման, կամ նորաձեւութիւնս ինչ առնել, այլ միշտ ի նմին յարամնալ»²⁵ (ընդգծումը մերն է - Պ.Մ.): Այստեղ էլ խօսքը ճիշտ եւ ճիշտ Խորենացու յիշատակած սպուղէներու (ակմիթներու՝ աննինջներու) միարանութեան՝ վանք-մայրաքաղաքի հովուապետ հօր մասին է: Թարգմանիչներից Թորբերտ Թոմսոնը չի մոռանում յիշեցնելու, թէ սպուղէները նոյն «ակմետներն» են, որոնց կարգին է դասուում, ըստ Ե. դարու հայ մատենագիր Կորիւնի, վերջինիս ուսուցիչ եւ հայերէն այբուբենի ստեղծող Մաշտոցը (ըստի եւ հրաման ելանէր՝ վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն՝ Ակումիտ անուն կոչելոյ)²⁶: Սակայն, հանգուցեալ բանասէր Հայկ Պէրպէրեանի գնահատութեամբ, Մաշտոցին «ակումիտ» տիտղոս շնորհելը «կատարեալ անհեթութիւն է»²⁷, ուստի հայագէտները տարբեր սրբագրութիւններ են առաջարկել՝ «յարբունիս կոչելոյ» (Թորոսեան), «յարբունիս ուղարկելոյ» (Ակիւնեան)²⁸:

Անկախ Կորիւնի բնագրի սրբագրելի լինելուց կամ ոչ, կարծում ենք՝ Խորենացու Պատմութիւն Հայոց Մեծացի ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուղէից» համեմատութիւնը հեղինակային բնագրում չի եղել, այլ ընդմիջարկուել է Է.-Լ. դարերից յետոյ: Վերելում արդէն ասացինք, թէ Պատմութեան այդ հատուածը նոյնութեամբ աւանդուած է Սուրբ Շուշանիկի Վկայարանութեան համառօտ խմբագրութեան մէջ, սակայն առանց միջանկեալ նախադասութեան: Բարբախտաբար, վկայարանութեան այդ խմբագրութեան հին վրացերէն թարգմանութեան գոյութեան շնորհիւ մենք հնարաւորութիւն ունենք ժամանակագրելու յիշեալ ընդմիջարկումը: Վրացերէն թարգմանութիւնը կատարուած պիտի լինի 728ի Մանագկերտի ժողովից յետոյ, ուրեմն Խորենացուց քաղում կատարող հայերէն բնագիրը կազմուել ու շրջանառել է մինչ այդ, կովկասագէտ Նիկողայոս Մառի թուագրմամբ՝ «Է. դարի վերջից կամ Լ. դարի սկզբից ոչ ուշ»²⁹:

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ կայ ստուգելի բնագրական փաստ, որով վստահաբար կարող ենք ասել, թէ Սուրբ Շուշանիկի Վկայարանութիւնը համառօտողի ապրած տարիներից առաջ՝ Զ. կամ Է. դարերում Խորենացու Պատմութիւն Հայոց Մեծացը գոյութիւն ունէր, եւ վարքագիրը նրանից քաղումներ էր անում:

Ի դէպ, Խորենացու Հեղինակային բնագրում, ինչպէս երեւում է, չի եղել նաեւ մեզ հետաքրքրող նախադասութեան շարունակութեան մէջ աւանդուած «երկաթապատք» բնութագրումը, որը նոյնպէս անյարիր է եւ չկայ Սուրբ Շուշանիկի Վկայաբանութեան բնագրում ու վրացերէն թարգմանութեան մէջ:

Բ. «ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐԻՍՏԱ-ԿԻՍԻ, ՎՐԹԱՆԻՍԻ, ՅՈՒՍԿԱՆ, ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ, ԴԱՆԻԷԼԻ»

Խորենացու Պատմութիւն Հայոց Մեծացից քաղուած մի քանի ծաւալուն հատուածներ ենք գտնում Վկայութիւն Սուրբ Հայրապետացն Հայոց Արիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկան, Գրիգորիսի, Դանիէլի վաղմիջնադարեան վկայաբանական երկում³⁰, մասնաւորապէս՝ Պատմաճօր Բ. գրքի դա., Գ. գրքի բ., գ., ժա., ժգ. եւ ժդ. գլուխներից:

Գրիգոր Լուսաւորչի որդու, Արիստակէս Հայրապետի սպանութիւնն ու նրան փոխարինած Վրթանէսին վերակացու նշանակելը եւ Տրդատ Արքայի փութաջանութիւնը ներկայացնելուց յետոյ, Խորենացին շարունակում է. «Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արեւելից [...] Հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ. «Եթէ կամիցիս ուղղութեամբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա՛ նոցա եպիսկոպոս / զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. եւ գիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ակնածեսցեն եւ ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ՝ տայ նոցա եպիսկոպոս գմանուկն Գրիգորիս, գերէց որդին Վրթանիսի: Թէպէտ եւ յանլիութիւն աւուրցն հայելով՝ պարականոն գիրն վարկանէր, այլ տեսեալ գհոգոյն մեծանձնութիւն»³¹ (ընդգծումները մերն են – Պ.Մ.):

Վկայաբանութեան հայերէն բնագիրն ու մանաւանդ նրա Ժ. դարի Աթոսեան գրչագրով աւանդուած Ը.-Թ. դարերի հին վրացերէն թարգմանութիւնը³² հնարաւորութիւն են տալիս այս հատուածում մի քանի սրբագրութիւն առաջարկել:

ա) «Կողմանցն արեւելից Հիւսիսոյ» արտայայտութիւնը ընկալւում է իբրեւ Փայտակարանի գտնուած տեղի սահմանում, մինչդեռ նրան վերաբերում է «վերակացուք հեռաւոր քաղաքին» ընորոշումը: Ուստի նախորդ արտայայտութիւնը պիտի սրբագրել «կողմանցն արեւելից եւ Հիւսիսոյ», ինչպէս եղել է վրացերէնի համար հիմք ծառայած հայերէն բնագրում:

բ) «Առաքեա՛ նոցա եպիսկոպոս / զաւակէ սրբոյն Գրիգորի» նախադասութեան «ի զաւակէ»ն բացորոշ աղաւաղում է, որովհետեւ բացառական հոլովի ցուցիչը վկայում է, թէ Գրիգորի զաւակներից մէկին

ուղարկելու մասին է խօսքը, ուստի պիտի ունենայինք «ի զաւակաց», ինչպէս եւ կայ վրացերէնում:

գ) Եթէ հետեւելու լինենք *Վկայաբանութեան* վրացերէն տարբերակի բնագիր հայերէնին, Խորենացու տեքստում առկայ «առնել զամենայն ըստ հրամանի» բացատրութիւնը պիտի դիտուի իբրեւ ընդմիջարկութիւն:

դ) Առաւել կարելոր է Խորենացու բնագրի ընդօրինակութիւնների ժամանակ տեղի ունեցած հետեւեալ փոփոխութիւնը մեզ հասած «պարականոն գիրն վարկանէր» արտայայտութիւնը հետեւանք է «պատանուոյն» բառի «պարականոն» ընթերցման, որին իբրեւ բացատրութիւն պիտի աւելացուէր «գիրն վարկանէր» (փաստը անկանոն էր համարում): Սրբագրութիւնը հաստատում է ՏԽ՝ ձեռագրական ու տպագրական խմբերի ընթերցումներով եւ *Վկայաբանութեան* վաղմիջնադարեան վրացերէն թարգմանութեամբ՝ «թէպէտ պատանին տարիքով (օրերով) լի չէր»: Խորենացու հեղինակային բնագրում պիտի լինէր «Երանելի Տրդատ տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, գերէց որդին Վրթանիսի՝ թէպէտ եւ յանլիութիւն աւուրցն հայելով պատանուոյն, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն»: Հետեւաբար՝ սրբագրելի են առկայ բոլոր թարգմանութիւնները:

Խորենացու Գ. գրքի բ. գլուխը խմբագրելիս, Մալխասեանցը կասկածել է բնագրի նախնականութեանը եւ տողատակին առաջարկել ենթադրելի ընթերցումը. «12 ինքեամբ | Խ չ/բ ինքեան: Նախնական ձեւն երեւի եղել է. «կամ առ նովին ինքեամբ Քրիստոսի...» Մտ.Մ.»³³: Քննարկուող *Վկայաբանութեան* հայերէն բնագիրը նոյնութեամբ ընդօրինակում է Խորենացու ընդմիջարկուած-խաթարուած տեքստը, մինչդեռ հին վրացերէն թարգմանութեան հիմք ծառայած հայերէն օրինակում «այնուիկ ի հնումն կամ առ նովիմբ ինքեամբ Քրիստոսի Աստուծով մերով զարկուցեալ Հրեայքն» հատուածն ամբողջութեամբ բացակայել է, ուստի շարադրանքն աւելի յստակ է եւ անխաթար: Դժուարանում ենք ասելու՝ թարգմանչի ձեռքի տակ *Վկայաբանութեան* ա՞յլ տարբերակ է եղել, թէ՞ նա ինքն է կռահել խաթարումը եւ կրճատել ընդմիջարկումը: Բոլոր պարագաներում՝ այժմ Խորենացու Պատմութիւն Հայոց Մեծացի այդ հատուածը սրբագրելու համար բնագրական հիմք ունենք:

Սրբագրելիք տեղիներ է յուշում *Վկայաբանութեան* յաջորդ պարբերութիւնը եւս: Հանդիպադրենք այդ հատուածները:

Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի	Վ կ ա յ ա բ ա ն ու թ իւ ն
Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան Մեծին Վրր-	Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամի եպիսկոպոսութեան Մեծին Վրր-

Թանայ՝ փոխի յաշխարհէս յեր-
րորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրա-
մանէ նորին տարեալ Հանգուցա-
նեն ի գեղն Թորդան, իրրու
մարգարէական ակամբ հայեցեալ՝
որ գկնի բազում ժամանակաց եւ
հօրն ի նոյն տեղոջ Հանգուցան
նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն
Յուսիկ որդի նորին ի չորրորդ
ամին Տիրանայ, յոյժ հետեւող
եղեալ հարցն առաքինութեան³⁴:

Թանիսի փոխի յաշխարհէս յեր-
րորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրա-
մանէ նորին տարեալ Հանգուցին
ի գեաւղն Թորդան: Եւ յաջորդէ
զաթոռն Յուսիկ որդի նորին ի
չորրորդ ամին Տիրանայ, յոյժ
հետեւող եղեալ հարցն առաքի-
նութեան³⁵:

Կարծում ենք, ընդգծուած դրուագը կրճատուելու ենթակայ չափաի
լինէր՝ եթէ այն կար Խորենացու Հեղինակային բնագրում: Ինչպէս
երեւում է, Ե. դարու պատմիչ Ագաթանգեղոսի երկի նման, Խորենա-
ցու գործը եւս յետագայում ոճական-գեղարուեստական որոշ վերա-
մշակում է ապրել: Վկայաբանութեան վրացերէն թարգմանութեան
լրացուցիչ տարբերութիւնը «Հնգետասանի» փոխարէն «յեթտասան»
(հետեւանք՝ Ե-է շփոթի) եւ «Եպիսկոպոսութեան» դիմաց «քահանայա-
պետութիւն» ունենայն է³⁶:

Ընդմիջարկութեամբ պիտի բացատրել Խորենացու Գ., ժգ. գլխի
սկզբի «ամբարիշտն Յուլիանոս» արտայայտութեան մեկնաբանու-
թիւնը՝ «ուրացաւ նա զԱստուած եւ պաշտեաց զկուռս», որ չկայ Վկա-
յաբանութեան քաղած դրուագում: Անհասկանալի է նաեւ «յարոյց
հալածանս եւ խոռվութիւն ի վերայ եկեղեցոյ» արտայայտութեան «եւ
խոռվութիւն» լրացումը:

Վկայաբանութեան շարունակութիւնը նոյնութեամբ կրկնում է
Խորենացու «Վկայութիւն Սրբոյ Յուսկան եւ Դանիէլի» գլուխը (Գ.,
ժգ.)³⁷: Ունեցած տարբերութեաներից համեմատաբար կարեւորը
նահատակուող Դանիէլ Մերունի քահանային Սուրբ Գրիգորի «եւ հիւ-
պերետ» (ὕπηρετος, այսինքն՝ «ծառայ», «սպասաւոր», «փոքրաւոր»)՝
լինելու յիշատակութեան բացակայութիւնն է, որ չկայ նաեւ Խորենա-
ցու բնագրի 1899ին ընդօրինակուած օձեռագրում³⁸: Եթէ նախնականը
Վկայաբանութեան տարբերակն է, ապա յիշեալ փոխառեալ բառի
հնագոյն խորենացիական վկայութիւնը պիտի նկատել անգոյ:

Այսպիսով, մինչեւ Է.-Ը. դարերը Ագաթանգեղոսի³⁹ եւ Խորենացու
Հեղինակած պատմութիւններից քաղածոյ դրուագների յարասումով
կազմուած Վկայաբանութիւն Մուրթ Հայրապետացն Հայոց Արիստա-
կիսի, Վրթանիսի, Յուսկան, Գրիգորիսի, Դանիէլի կարճառօտ երկը եւ
նրա վրացերէն թարգմանութիւնը բնագրական հիմքեր են տալիս

քննարկելու այդ պատմիչների երկերի առանձին դրուագների նախնականութեան խնդիրը եւ իրական ընթերցումներ առաջարկում նրանց սրբագրութեան համար:

Մենք այստեղ արծարծեցինք միայն երկու վկայաբանութեան ընձեռած ընթերցումները, մինչդեռ կան եւ ուրիշները, որոնց խորենացիագիտութիւնը դեռեւս չի դիմել ՊատմաՆօր աշխատութիւնը յետագայ ընդմիջարկութիւններից ու վերամշակում-փոփոխութիւններից քայլ առ քայլ ազատելու համար:

Այս մարզում խորենացիագիտութեան դանդաղումը ամենեւին արդարացում չունի, որովհետեւ Խորենացու երկից ժ. դարու պատմիչ Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու Պատմութեան մէջ պահպանուած վկայակոչական հատուածների համեմատութիւնը ՊատմաՆօր ձեռագրական երկու խմբերի (Ա եւ Տ) ընթերցումներին, հիմք են տուել Արեղեանին եզրակացնելու, թէ՛ «Յովհաննէս Կաթողիկոսի ձեռին եղած օրինակը իր մէջ ունի թէ՛ Ա եւ թէ՛ Տ խմբերի ընթերցուածները» եւ թէ նոյն օրինակը «ոչ Ա խմբին է պատկանում եւ ոչ Տ խմբին. այլ դա հաւասարադաս է Ա եւ Տ խմբերի ընդհանուր մայր օրինակին»⁴⁰: Գրեթէ նոյն արդիւնքն է արձանագրել եւ Ակինեանը՝ Խորենացու ընթերցումները համեմատելով է. դարու հայ մատենագիր Անանիա Շիրակացուն վերագրուած ժամանակագրութեան⁴¹ հեղինակ Անանունի մօտ եղած քաղումներին, ապա եւ Թ.-ժ. դարերով թուագրուող կրկնագիր բնագրի մէկ էջը վերծանել-հրապարակելիս⁴²: Մեր քննարկած վարքագրական բնագրերը ժամանակագրորէն նախորդում են եւ Դրասխանակերտցուն, եւ կրկնագիր պատառիկին. նրանք կարող են ժամանակակից համարուել Անանուն ժամանակագրին, ուստի նրանց ընձեռած բնագրական սրբագրութիւնները վերաբերում են Ակինեանի կողմից այսպէս անուանուած «ընդհանուր մայր օրինակին» եւ նիւթ են տալիս նրա մատնանշած «քննադատական բոլոր պահանջմանց համաձայն» բնագիրը վերակազմելու համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս ձեռագրի ամփոփ նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 [այսուհետեւ՝ Խորենացի (1913)], էջ ԺԷ, Տե՛ս նաեւ՝ Յուցակ Զեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենագարանի, հատ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Չէյթունեան, Փ. Անթարեան. ներածութիւնը՝ Օ. Եզանեանի. խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երևան, Հայկական ՍՍՏ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1965, սիւնակ 891-892:

² Խորենացու ձեռագրերի ծագումնաբանութիւնը տե՛ս՝ Խորենացի (1913), էջ ԼԹ:

- ³ «Թառազդիմութիւն Ազգային», *Բազմաձեւ*, Բ. տարի, թիւ 13, Յուլիսի 1, 1844, էջ 202-203. Հմմտ. Պարոյր Մուրադեան, «Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Բնագրական Հետքերը Զ.-է. Դարերի Երկերում», *էջմիածին*, Զ.-է, 1992, էջ 89-90.
- ⁴ Պետրոս Եփեսեացի, *Մովսէս Խորենացու Մասնաճիւղութիւնը. Երկասիրութիւններ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1991, էջ 5-48.
- ⁵ Խորենացի (1913), էջ ԽԹ.
- ⁶ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*. քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի. նմանահանութիւն. լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1991 [ալուստեանի Խորենացի (1991)].
- ⁷ Խորենացի (1991), էջ 399-485.
- ⁸ Խորենացի (1913), էջ ԽԹ-Մ.
- ⁹ Նոյն, էջ Մ.
- ¹⁰ Նոյն, էջ ԽԱ.
- ¹¹ Այդ իրողութիւնը հրապարակուեալ արձանագրել է ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը.
- ¹² Մուրադեան, «Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Բնագրական Հետքերը», էջ 85.
- ¹³ Հ. Ներսէս Վ. Ակիմեան, «Մովսէսի Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Բնագրի Վերակազմութեան Խնդիրը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ԻԼ. տարի, թիւ 10, 11, Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր 1914, սիւնակ 684.
- ¹⁴ Նորայր Ն. Բիզանդացի, «Ընդդէմ Կարիէրեանց», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ՂԸ. տարի, թիւ 1-12, Յունուար-Դեկտեմբեր 1984, սիւնակ 19-28.
- ¹⁵ Մուրադեան, «Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Բնագրական Հետքերը», էջ 93-97.
- ¹⁶ Խորենացի (1913), էջ 320.
- ¹⁷ Խորենացի (1991), էջ 320, 475.
- ¹⁸ Մովսէս Հայկականը, *Հատ. Թ.*, Վենետիկ, 1853, էջ 60, ծան. 12. N. Marr, *Iz poezdki na Ajon* [Աթոս կատարած Ուղեւորութիւնից], *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia* [Ժողովրդական Լուսաւորութեան նախարարութեան Հանդէս], Ս. Պետերբուրգ, Մարտ 1899, էջ 19-20. I. Abuladze, *Kart'uli da Somkuri Literaturuli Urti'ert'oba LX-X ss-si* [Վրաց Եւ Հայոց Գրական Ցարաբերութիւնը Թ.-Ժ. Դարերում], Թբիլիսի, 1944, էջ 0153-0156. Պարոյր Մուրադեան, *Սուրբ Եռնշանկի վկայարանութիւնը. Բնագրի Եւ Հետազոտութիւն*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1996, էջ 108-113.
- ¹⁹ Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութիւն, աշխարհարար թարգմանեց եւ լուսարանեց Խորէն Մ. Վ. Ստեփանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 303-304, ծան. էջ 253-254. Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ աւագ. Ստ. Մայիսսեանցի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 319, 402.
- ²⁰ *Istoriia Armenii Moiseia Khorenskogo*, [Մովսէս Խորենացու Հայաստանի Պատմութիւն], Մ. Յ. Էմինի նոր թարգմանութեամբ, Մոսկուա, 1893, էջ 186, 276;
- ²¹ Movses Khorenatsi, *Istoriia Armenii* [Հայաստանի Պատմութիւն], թարգմանութիւնը գրաբարից, առաջարանը եւ ծանօթագրութիւնները Գաղիկ Սարգսեանի, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 188, 261 (ծան. 677).

- ²²Movses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson (Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1978), p. 313.
- ²³Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, texte arménien et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival, tome second (Venise, 1841), p. 423.
- ²⁴Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie*, nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahé (d'après Victor Langlois) avec une introduction et des notes (Paris: Editions Gallimard, 1993), pp. 294, 405.
- ²⁵Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա., աշխատասիրութեամբ Վազգէն Յակոբեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ազգային Հրատարակչութիւն, 1964, էջ 369. K. A. Melik-Ogandzhanian, "Eshche raz o natsionalnosti Mkhitara Goshu, avtora "Sudebnika" [Դարձեալ «Դատաստանագրքի» Հեղինակ Մխիթար Գօշի Ազգութեան Մասին], տե՛ս՝ *K osveshcheniiu problem istorii i kulturi Kavkazskoi Albanii i vostochnikh provintsiu Armenii* [Կովկասեան Աղուանքի Եւ Հայաստանի Արեւելեան Նահանգների Պատմութեան Եւ Մշակոյթի Հիմնահարցերի Լուսարանման Եւրօջ], կազմեց Պարոյր Մուրադեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1991, էջ 191. «Մայրաքաղաք» եզրի այդ իմաստը կայ նաեւ ՃԳ. դարու մատենագիր Ստեփանոս Օրբէլեանի հեղինակած պատմութեան մէջ, ըստ որի Եղատը է՝ «մայր եկեղեցեաց եւ մայրաքաղաք ամենայն աշխարհին Սիւնեաց» (ընդգծումը մերն է - Պ.Մ.). տե՛ս՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Միտական, Ղուկասեան Մատենադարան, Դ., Թիֆլիս*, 1910, էջ 48.
- ²⁶Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցումներով, թարգմանութեամբ, առաջարկումով եւ ծանօթագրութիւններով ի ձեռն Պրոֆ. Դ. Բ. Մանուկ Արեղեանի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1941, էջ 64-65.
- ²⁷Հայկ Պէրզէրեան, «Հայկականք» «Ակումբիտ Անուն Կոչելոյ», Հանգէս Ամսօրեայ, ԶԲ. տարի, թիւ 4-6, Ապրիլ-Յունիս 1968, սիւնակ 172-173.
- ²⁸Նոյն, սիւնակ 173-176. Հ. Յ. Թորոսեան, «Փանի Մը Խնդրական Կէտեր Կորեան Գրքին Մէջ», *Բազմապէս*, հ. ԶԲ, թիւ 11, Նոյեմբեր 1931, էջ 473. Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, *Կորիւն, Վարք Մ. Մաշտոցի, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան*, 1952, էջ 38 (=ՃԳ, 14-15), 97.
- ²⁹Marr, էջ 19-20, Հմմտ. Abuladze, էջ 0155-0156. Մուրադեան, *Սուրբ Եւչանիկի Վկայարանութիւնը*, էջ 114-115.
- ³⁰Տե՛ս՝ 1456ին գրուած Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 933 ձեռագիրը.
- ³¹Խորենացի (1913), էջ 259.
- ³²Հայերէն բնագրի եւ հին վրացերէն թարգմանութեան գիտական հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Abuladze, էջ 62-68. Մտաք հակուած էր այդ վրացերէն թարգմանութիւնները ժամանակագրել է՝ Լ. դարերով. «ամենաուշը, որ նման յուշարձանների վրացերէն թարգմանութիւնը կարող էր կատարուած լինել, եթէրորդ դարի վերջն է կամ ութերորդի սկիզբը». տե՛ս՝ Marr, էջ 17. Գիտականի եզրակացութեամբ հաւանաբար Մովսէս Խորենացին է իր Պատմութեան մէջ օգտագործել սոյն Վկայարանութիւնը. «հակառակ երեւոյթը, այսինքն Վկայարանութեան կախումը Խորենացուց, քիչ հաւանական է, բայց եթէ այդ ապացուցուի, ապա կը դառնայ մի յոթ հական փաստարկ յատկապէս թողուտ այն բանի, որ Մ. Խորենացին VII դարի կէսից ոչ ուշ պատմիչ է», տե՛ս՝ նոյն, էջ 18.
- ³³Խորենացի (1913), էջ 258.
- ³⁴Նոյն, էջ 269.
- ³⁵Abuladze, էջ 67.
- ³⁶Նոյն.

³⁷ Խորենացի (1913), էջ 272.

³⁸ Նոյն.

³⁹ Պարույր Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի Հին Վրացերէն Խմբագրութիւնները, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1982, էջ 112-123.

⁴⁰ Խորենացի (1913), էջ Խ-ԽԱ.

⁴¹ Անանուն Ժամանակագրութիւն, խմբագիր բրինետլ յէ դարու ի հնագոյն ժամանակադրաց եւ հրատարակեալ ներածութեամբ եւ բաղդաստութեամբ [ի ձեռն Հ. Բ. Սարգիսեանի], Վենետիկ, 1904. Հմմտ.՝ Պրոֆ. դ-ր Ա. Գ. Արրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Երևան, ՀՍՍՌ Մատենագրանի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 357-399.

⁴² Ակինեան, սխեակ 690-692.

OBSERVATIONS REGARDING THE RECONSTRUCTION
OF THE ORIGINAL TEXT OF THE *HISTORY* OF MOVSES KHORENATSI
(Summary)

PARUYR MURADIAN

The article discusses the relationship between the text of the *History of the Armenians* by Movses Khorenatsi and two medieval Georgian translations, *The Martyrdom of St. Shushanik* (after 726 AD) and *The Martyrdom of the Holy Patriarchs of the Armenians, Aristakes, Vrtanes, Husik, Grigoris and Daniel* (8-9th cc. AD). These Georgian texts were translated from Armenian. The compilers of their Armenian originals widely used excerpts from Khorenatsi. The article compares these excerpts with the corresponding passages in the text of Khorenatsi. It tries to reconstruct the original wording of these passages, by identifying errors, which were probably introduced by various scribes when copying manuscripts of Khorenatsi's work after the said Georgian translations were done. The article deduces that Khorenatsi's text was definitely in circulation before the 6th or the 7th centuries AD.